

Türkiye Selçuklu Ve Osmanlı Tecrübesinde Gayr-i Müslim Kimliği

Mustafa Demir - Tufan Turan

mdemir@sakarya.edu.tr - tturan@sakarya.edu.tr

Özet

İslamiyet'i kabul etmiş olan Türk devletleri, İslam hukukunun gerektirdiği şekilde, Müslüman ve Gayr-i Müslim unsurlara eşit bir şekilde davranarak, onlara, din ve vicdan hürriyeti içerisinde yaşama fırsatı tanımıştır. Selçuklu Devleti ile birlikte Anadolu'da başlayan Türk yönetimi de aynı şekilde İslam hukukunun gereklerini yerine getirerek âdil ve hoşgörülü bir yönetim sergilemiştir. Anadolu'da Türk yönetiminin tesisinden önce Bizans Devleti'nin baskısı ve zulmü ile karşı karşıya olan Gayr-i Müslim topluluklar, bu hoşgörü ortamında Türk yönetimini kabullenmiş ve yaşamlarını refah ve huzur içerisinde sürdürmüşlerdir. Osmanlıların yönetiminde Gayr-i Müslimlere karşı bu adalet anlayışı gelişerek devam etmiştir. Türk yönetiminde din değiştirmeye zorlanmayan, kendi ibadetlerini özgürce yapmalarına izin verilen Hıristiyanlardan bir kısmı, Türklerle aynı sosyal çevrede İslamiyet'i benimseyerek dinlerini değiştirdiler. Bu çalışma ile Türkiye Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin adil ve hoşgörülü yönetimi, örnekleriyle incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Gayr-i Müslim, zimmîler, kimlik, Osmanlı, hoşgörü, adalet.

Summary

Turkish states, adopted to Islam, gave religious and conscientious freedom to its Muslim and non-Muslim subjects and gave them an equal deal in respect of requirements of the Islamic law. Turkish administration on Anatolia which started with Seljukids, displayed a fair and indulgent rule, by fulfilling the necessities of Islamic law. Non-Muslim communities in Anatolia, which were faced with the constraint and cruelty of Byzantian Empire before the Turkish administration, were easlily accepted the Turkish rule and maintained their life within prosperity and peace. Under the Ottoman rule, justice understanding against non-Muslims has continued with exponential developments. Some of the non-Muslims, who were not forced for conversion and were allowed to make their worships sponte sua under the Ottoman rule, adopted to Islam and renounced their faith in the same periphery with Turks. With this study, the fair and indulgent rule of Anatolian Seljukid and Ottoman states will be analysed with epitomes.

Keywords: Non-Muslim, zimmîs, identity, Ottoman, indulgent, justice.

Tarih İçinde Kimlik

Kimlik kavramı, Latince idem (aynı) sözcüğünden türetilmiş olan *identity* kelimesinden gelir ve bir mensubiyeti, aidiyeti ve bir toplulukla aynışmayı ifade eder (Kılıçbay, 2003: 155). Tarihi süreç içerisinde kimlik, Doğu ve Batı medeniyetleri açısından farklı anlamlara gelmektedir. Batı medeniyeti içinde kimlik, Avrupa coğrafyası içinde yeni yerleşen toplumlar için, Avrupa'nın egemen siyasî unsurları tarafından empoze edilen sosyo-kültürel yapının zorlaması ile kültürel başkalaşma olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna karşılık Asya'da Türk siyasî iradesinin altında yaşayan toplumlar için kimlik, kendi sosyo-kültürel yapı ve geleneklerini, özünü kaybetmeden devam ettirme ve günümüze kadar getirme şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan Asya'da Türk siyasî yapısı içindeki toplumların kimliğinin ortaya konulması, Türklerin tarihten günümüze çoğulcu kimlik açısından oynadıkları siyasî ve kültürel rolü ön plana çıkarmış olacaktır. Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar, kuruldukları ve fetihler yoluyla genişledikleri coğrafyada ırkî veya etnik bir kimlik oluşturmak yerine içindeki bütün unsurların bir arada yaşamasını sağlayacak bir yapı oluşturmuşlardır. Bu yapı daha önceki Türk-İslâm medeniyetine kaynaklık eden kurumlardan kaynaklanmıştır.

İslâm hukukuna göre, dünya Dar-ül harb ve Dar-ül İslâm olarak ikiye ayrılırdı. Dar-ül İslâm'da yaşama hakkına sahip Gayr-i Müslimlere *zimmî* adı verilirdi. Zimmîler, İslâm ve Türk hakimiyetini kabul ederek, sürekli olarak bu hakimiyetin koruyuculuğundan faydalanan kitap ehli topluluktu. İslâm tarihinde zimmîlerin hukuki statüsü, Kuran, Sünnet ve zimmet anlaşmalarına dayanıyordu. Zimmîlerin hayat, mal ve namusları Müslümanlarinki gibi devlet koruması altındaydı. Dinlerine saygı gösterilirdi, dinlerini koruma ve değiştirme hürriyetlerine sahiptiler. Özel hukuka ilişkin konularda kendi hukuklarına göre yargılanırlardı (Bozkurt, 1992: 280-281).

Selçuklu Devleti Sürecinde Gayr-i Müslim Kimliği

Selçuklular, Anadolu'yu ele geçirdikleri sırada, Bizans İmparatorluğu, Anadolu'da özellikle Ermenilere yoğun bir baskı uygulayarak, onları Ortodoks Hıristiyanlığa geçmeye zorluyordu. Ermeniler üzerindeki bu baskıya daha sonra Rumlar da katıldı ve Rumlar ile Ermeniler arasında etnik çatışmalar meydana geldi. Farklı kökenlere dayanan Ermeni ve Rumlar Anadolu şehirlerinde kaynaşamadılar ve ayrı cemiyetler halinde yaşadılar. Selçuklular, Anadolu'ya geldikten sonra Müslüman Türkler ile Hıristiyan ahali arasında kuvvetli bir kaynaşma yaşandı. Bizans devrinde zorla din değiştirme, haraç, kan, savaş, asker, gelir ve tarım ürünlerinden alınan

yüksek vergiler nedeniyle Bizans'ın Ermeni, Süryani¹⁰³, Pavlaki gibi unsurları, hoşgörülü Türk hakimiyetini kolaylıkla kabul ettiler (Ocak, 2002: 292-294).

Bizans, devletin resmî Ortodoks mezhebi dışındaki Hıristiyanlara hoş gözle bakmıyordu. Bu nedenle, Türkler Anadolu'ya gelmeden önce Anadolu'da bulunan Ermeni ve Gürcü prenslikleri Bizans'la anlaşmazlık içerisindeydi. 1071 Malazgirt Savaşı sırasında, Bizans ordusundaki Ermeni askerlerim Türklerin saflarına katılmalarını temelinde de bu anlaşmazlıklar yatmaktaydı. Türkler, Ermenilere karşı müsamahakar ve hoşgörülü davranmışlar, bu hoşgörünün sonucunda, Ermenileri kendilerine meylettirmişlerdir. Hatta Rumların Antakya Dükü Ermeni Kaçatur, Ermeniler arasında Bizans İmparatoruna ve Ortodokslara karşı oluşan nefret ile Suriye'de Türklerin menfaatlerini gözetiyordu (Jorga, 2005: 74, 97). Türk yönetimi ile Anadolu'ya Bizans baskısı yerine Türk-İslâm adaleti gelmiş ve Bizans zamanında yaşadıkları bölgelerden kaçan Hıristiyanlar, Türk hakimiyeti sırasında yeniden yaşadıkları bölgelere geri dönmüşlerdir (Demir, 2005: 124,193).

Selçukluların ortaya koyduğu hoşgörünün örneklerinden biri Ermenistan valisi Mervanoğlu'nun, Romalıların kurtuluş akçesi olarak 30.000 dinar ödedikleri bir asilzadeyi serbest bırakmaması ve daha sonra da hediye olarak Tuğrul Bey'e vermesi üzerine gelişen olaylarda görülür. Bizans Kralı Konstantin, Mervanoğlu'na elçi göndererek kendisi adına Tuğrul Bey'den bu Roma asilzadesinin serbest bırakılması için onun yardımını istedi. Tuğrul Bey, hiçbir beklenti içerisinde olmaksızın asilzadeyi serbest bıraktı. Bunun üzerine Konstantin, İstanbul'da bulunan bir camiyi tamir ettirdi ve içine kandiller astırdı. İbadetleri idare edecek Araplar tayin ederek onları maaşa bağladı ve Tuğrul Bey'e de hediyeler gönderdi (Abû'l-Farac, 1999: 304-305).

Bizans kralları zor durumda kaldıkları zamanlarda, Anadolu'da mücadele halinde oldukları Türklerin yardımına da başvuruyorlardı. Türk Sultanları hiçbir yardım talebini geri çevirmediği gibi Bizans imparatorlarının isteklerini de geri çevirmiyorlar ve ellerinden gelen desteği onlardan esirgemiyorlardı. 1081 yılında Normanların Robert de Guiscard yönetiminde Draç'ı kuşatmaları üzerine, Alexios Komnenos, Süleymanşah'tan kendisine yardımcı olmak üzere Türk askeri göndermesini istemiş, Süleymanşah'ın

¹⁰³ Bizans tarafından baskı altında tutulan Gayr-i Müslim topluluklardan olan Süryaniler, Bizans'ın Türkler karşısında gerilemesi ve Suriye bölgesinden Türklerin hâkim olmasının ardından Bizans'ın baskısından kurtularak, rahat bir nefes almışlar ve zenginleşerek refah içerisinde bir hayat sürmeye başlamışlardır. Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul, 2002, s. 296

gönderdiği askerlerle birlikte Normanlara karşı mücadele etmiştir. Ancak Draç'ta yapılan çatışmalarda, Türklerin desteğine rağmen Alexios mağlup olmuştur. Birliklerini yeniden toparlayan ve Türklerden de paralı askerler temin eden Alexios, o sırada Norman ordusunun başında bulunan Bohemond'u geri çekilmek zorunda bırakmıştır (Komnena, 1996: 131-133, 160-170).

Bizans İmparatoru Romenos Diyogenes'in Sultan Alp Arslan (1063-1072) tarafından mağlup ve esir edilmesinin ardından yaşanan bir olay, Sultan'ın Gayr-i Müslimlere karşı şefkat ve inancının ne denli yüksek olduğunu göstermektedir. Şöyle ki, esir edilen İmparator, Sultan'ın çadırının önüne getirildiğinde, Saltanat imamı Ebu'l- Fazl-ı Kirmanî, İmparatorun ensesine tokat atması üzerine, Alp Arslan bunu neden yaptığını sordu. Kirmanî'nin "Küfrü zelil kılmak için" cevabı üzerine Alp Arslan "Zillete düşen kavmin büyüğüne acıyınız" sözünü hatırlatarak İmparatora şefkat gösterdi (Aksarayî, 2000: 12-13).

Selçukluların Anadolu'ya yaptıkları ilk akınlar sırasında, Gayr-i Müslimler, bu akınları ve tahribatı Bizans'ın cezalandırılması olarak nitelendirdikleri için Türklere karşı tepki göstermiyorlar ve düşmanlık beslemiyorlardı. Fetihlerden sonra kurulan yönetimlerde Müslümanların yanı sıra Gayr-i Müslimlere de yer verilmesi, Müslümanlarla kaynaşmalarını sağladı (Cahen, 1984: 203). Bu kaynaşma sırasında, Selçuklu sultanlarının herhangi bir Müslümanlaştırma çalışması içerisine girmemesine rağmen, Gayr-i Müslimler arasında İslâmiyet'i benimseyenler oldu. Bu süreçte Bizans'ın yerli halka yüklediği ağır vergilerden memnuniyetsizlik de etkili olmuştur. Mesela Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhüsrev (1192-1211) döneminde Bizans'ın Konya'dan İstanbul'a mal götüren tüccarların mallarına el koyması sonucu, 1196 yılında iki taraf arasında meydana gelen mücadelede Keyhüsrev, ordusu ile Batı Anadolu'ya girerek buradan elde ettiği esirleri Akşehir ve çevresine yerleştirmişti. İki taraf arasında anlaşma sağlandıktan sonra esirlerin geri dönmelerine izin verilmiş olmasına rağmen esirlerin hiçbiri geri dönmemiş ve kendilerine sağlanan imkanları duyan birçok Hıristiyan halk da Selçuklu ülkesine gelip yerleşmiştir (Turan, 1984: 240-241).

Anadolu'da Hıristiyan nüfus içerisinde Ermeni ve Süryanilerin Rumlara göre Türklerle daha iyi anlaştıkları görülmektedir. Türkler Hıristiyan ahaliyi ve onların kendi dini hayatlarını sürmelerini güvence altına almıştı. Örneğin, 1132 yılında Malatya'da bir İranlı'nın Hıristiyanların kutsal haçını tahkir için onu beline bağlayıp gezmesi üzerine Emir Gazi bu İranlı'ya dayak attırmuş ve onu Danişmendli coğrafyasının sınırları dışına sürdürmüştür ki, bu örnek, Hıristiyanların dinî yaşamlarına hakim Türkler

tarafından verilen değeri göstermesi bakımından önemlidir (Demir, 2005: 208).

Malatya-Antakya civarında egemen olan Ermeni Flateros'un zulmünden rahatsız olan halkın ve Flateros'un oğlu Barsan'ın, Süleymanşah'a (ö. 1086) başvurarak, onu Antakya'yı fethetmeye teşvik etmeleri üzerine, Süleyman Şah, Antakya'yı fethetti ve tellâllar vasıtasıyla Antakyalı halktan evlerinde kalanlara ve dışarı çıkmayanlara herhangi bir zarar verilmeyeceğini ve canlarının bağışlanacağını ilan etti, kimsenin canına ve malına zarar verilmeyerek Türklerin adaleti ile halkın gönlü alındı (Aksarayî, 2000: 14; Ocak, 2002: 294).

Selçukluların Ermenilerle olan ilişkisi başlangıcından itibaren dostça bir seyir izlemiştir. 1090 yılında Ermeni patriği Basile'in isteği üzerine Melikşah (1072-1092), din adamlarını vergiden muaf tuttu. Aynı duruma Sultan I. Mesud (1116-1155) döneminde de rastlamaktayız. Ermeni Katogikosu Barseğ'in, Hristiyanların tazyik edildiği, kiliselerden vergi alındığı ve vergi vermezlerse piskoposların bile sürgün edildiği şikâyeti ile Melikşah'ın huzuruna çıkması üzerine Melikşah, kilise, manastır ve ruhanileri vergiden muaf tuttu ve Katogikos'a bununla ilgili fermanlar verdi (Urfalı Mateos Vekayinâmesi, 1987: 176).

Sultan I. Mesud döneminde, Ermeni ülkesi kuşatıldı ancak Ermenileri direnişleri ve cesaretleri üzerine elçi gönderilerek kendilerine itaat edilmesi durumunda hiç kimseye dokunulmayacağı belirtildi ve Ermenilerin bunu kabul etmesi üzerine savaşılmaksızın bu bölge itaat altına alındı. Ermeniler, kendileriyle dost sıfatıyla müzakere eden Sultana gönül rızasıyla itaatlerini bildirdiler. Ancak Rumlardan aldıkları toprakları geri vermeyeceklerini ifade ettiler. Bunun üzerine Sultan I. Mesud, bir ittifak ve dostluk ahitnamesi hazırlayarak yeminle tasdik etti ve Ermenilere gönderdi. Ermenilere bir zarar vermeksizin geri döndü (Urfalı Mateos Vekayinamesi, 1987: 307-308).

Bizans hakimiyetinden Türk hakimiyetine geçildiği sıralarda Anadolu şehirlerinde Ermeni, Rum gibi etnik gruplar birbirlerinden ayrı mahallelerde yaşıyorlardı. Selçuklu devrinde bu durum yer yer devam etmiş olmasına karşılık, Sivas gibi uluslararası ticaret merkezi olan ve kozmopolit bir yapı arz eden şehirlerde karışık mahalle yapılanması da görülmeye başlandı. Ticari münasebetler nedeniyle, Selçuklu şehirlerinde Türklerle Gayr-i Müslimler bir arada yaşamaya başlamışlardı (Demir, 2005: 115-116).

13. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren Anadolu'daki Bizans toplumunun büyük bir bölümü Türk hakimiyeti altına girdi ve Hristiyan Yunan unsur, Anadolu'nun yeni Türk-İslâm toplumu ile kaynaştı. Bu Hristiyan Yunan toplumunun önemli bir kısmı, kültürel olarak da değişime uğradı. Ancak bu

değişim süreci, sadece 13. yüzyıla sınırlı tutulamaz. Hıristiyan toplumun büyük çoğunluğu Türklerin savaş ve fetih inkılâbından ve siyasî gücünden etkilenmişti. Bu etkilenme, kültürel değişimi de beraberinde getirdi. İslâm dini, büyük bir prestije ve fetihler dini olma avantajına sahipti. Selçuklu yönetimi, idarî, ekonomik ve dinî kurumları, camileri, medreseleri, zaviyeleri ve kervansarayları ile Anadolu toplumunu Türk-İslâm anlayışına göre yeniden düzenledi (Vryonis, 1971: 223).

Türkler Gayr-i Müslimlere hoşgörü ile davranıyorlardı. Ancak yine de, Türklere daha çok itibar gösterildiği için Ermeni, Rum gibi Gayr-i Müslimler toplumda ikinci planda kalıyorlardı. Bu hoşgörü ortamında Gayr-i Müslimler Türk-İslâm kurumlarının tesiri altında yaşadılar ve Türkler ile ilişkilerini devam ettirdiler. Bu ilişki içerisinde hem Hıristiyanların hem de Türklerin hayat seviyeleri yükseldi. Timur'un saldırıları sırasında şehirlerin savunulmasında Müslümanlarla birlikte Hıristiyanlar da mücadele ettiler. Sadece Sivas şehrinin savunulması sırasında Ermeniler, Timur'a karşı 4 binden fazla kayıp verdiler (Demir, 2005: 124-125).

Bizans hakimiyeti sırasında Yunan Hıristiyanlığına hizmet eden bazı Rum aileler, Anadolu'nun Türk yönetimine geçmesinin ardından bu sefer Türklere hizmet etmeye başlamışlardır. Bunun bir örneği olan ve Trabzon'u Türklere karşı müdafaa eden Hıristiyan Gabras ailesi, bölgenin Türk hakimiyetine geçmesinin ardından Selçuklu hizmetinde rol almaya başladılar. 1176 Miryakefalon Savaşı sonrasında Bizans Kralı Manuel Comnenus ile barış koşullarını Gabras ailesinden biri hazırlamıştır (Vryonis, 1971: 229).

Selçuklu saray üyeleri ile Yunan aristokratları arasındaki evlilikler, Anadolu'daki Türklerle Gayr-i Müslimlerin kaynaşma sürecinin doruk noktasını oluşturdu. Sultan II. Kılıç Arslan'ın hanımı, yani II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in annesi Hıristiyan'dı. Alaaddin Keykubad, Alaiye'nin Hıristiyan valisinin kızını haremine aldı. Gıyaseddin Keyhüsrev'in iki oğlu Hıristiyan annedendi, İzzettin Keykavus'un annesi Yunanlıydı, Alaaddin Keykubad'inki ise Gürcü. Türk anneden olmasına rağmen IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın hanımı Hıristiyan'dı. İmparator II. Ioannes Comnenus'un yeğeni III. Ioannes Comnenus, İzzeddin Keykavus'un kızı ile evlenerek Müslüman oldu; Pervane'nin oğlu Ermeni kralının kızıyla evlendi (Vryonis, 1971: 227-229). Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki bu evlilikler, Yunan Hıristiyan unsurun Müslüman toplumla kaynaşmasında çok önemli bir rol oynadı. Zira Türkler ile Gürcüler ve Ermeniler arasındaki evlilikler eşit düzeydeki kimseler arasındaki evlilikler olarak yorumlanıyordu (Cahen, 1984: 204-205).

Türk yönetimi, Hristiyanların dinî kurumlarının yaşamasına ve bu yöndeki faaliyetlere izin veriyordu. Fakat yine de bu kurumlar bir çöküş içerisindeydi ve bu çöküş, kendi kültürlerini temsil edememeleri ve sönükleşmelerinden kaynaklanıyordu. Selçuklu devrinde Hristiyan din adamları, bu toplumsal yapı içerisinde kendi dini kurumsallaşmalarına yönelik bir gayret göstermediler. Türkler ise Türk-İslâm kültürüne kendi hayatlarında önem vermelerine rağmen halk arasında din farklılığı gözetmeksizin adaletle hükmettiler. Hükümleri herkese aynı şekilde uyguladılar. Selçuklu şehirlerindeki Hristiyanlar arasında toplu bir şekilde Müslümanlığa geçiş hadisesi olmadı. Müslümanlığa geçiş daha çok, evlilikler ve kişisel ilişkilerle, bireysel tercihler olarak devam ediyordu. Hristiyanlar kendi dini inançlarını yaşıyorlar ve devlet de cizye vergisi aldığı için onlara dinlerini değiştirmeleri yönünde telkinde bulunmuyordu. Kuran’da açık bir şekilde “dinde zorlama yoktur” (Kur’ân, Bakara Suresi: 256) denmektedir. Bu nedenle Türk yönetiminin Gayr-i Müslimlere karşı hoşgörülü tutumunun örfi bir uygulama olmaktan çok Türk- İslâm geleneğine uygun olduğu söylenebilir. İslâm’a göre, tek Tanrılı bir dine mensup olan insanlar dinlerini değiştirmeye zorlanmamalıydı. İslâmiyet, Yahudilik, Hristiyanlık ve Sabians dinine mensup Gayr-i Müslimlere bu nedenle her zaman hoşgörülü davranılmıştır. Hatta İstanbul’un fethinden sonra Fatih, Gayr-i Müslimlere millet okulları açma ve çocuklarını buralarda eğitime izni vermişti. Daha sonraları azınlık Gayr-i Müslimler bu izine dayanarak kilise okulları bile açtılar¹⁰⁴.

Selçuklu hakimiyetinde toplu bir şekilde din değiştirmeye bir örnek, 1147 tarihli II. Haçlı Seferi sırasında Fransa kralı Louis’in komutasındaki 3.000 kişilik bir birliğin Müslümanlığa geçmesi olayıdır. Bunun dışında toplu din değiştirmeye rastlanmamaktadır. Anadolu şehirlerinde kalabalık bir Gayr-i Müslim tebaanın bulunması din değiştirme baskısının olmamasıyla açıklanabilir. Bununla birlikte Müslümanlarla iç içe yaşayan Hristiyanların Türk kültüründen etkilenmemeleri mümkün değildi. Hristiyan halk dinlerini değiştirmeksizin, Türk-İslâm medeniyetinin her alandaki olumlu gelişmesinden yararlanmışlardır (Demir, 2005: 195-196, 209).

Selçuklu sultanları, adaletli ve hoşgörülü olmalarının yanı sıra, anlaşmazlıkları öncelikle barış yoluyla çözmeye çalışan hükümdarlardı. Ancak onların barış yapma girişimleri bazen gerektiği karşılığı bulamamış ve bu nedenle çok kanlı çatışmaların önü alınmamıştır. Örneğin, 1176 yılında Miryakefalon’da Bizans ordusu ile Türk ordusu karşılaştığında,

¹⁰⁴ Remzi Kılıç, “Osmanlı Türkiye’sinde Azınlık Okulları”, <http://host.nigde.edu.tr/~remzikilic/yayinlar/>, 06.04.07.

Sultan elçi göndererek barış müzakereleri başlatmak istediye de başarılı olamadı. Sultan bunun üzerine yeniden müzakereye girişmek istedi ancak İmparatorun sert cevapları ile karşılaşınca savaşın kaçınılmaz olduğunu anladı ve savaş taktiklerini uygulamaya başladı. Savaş sona erip de İmparator ağır bir şekilde mağlup olduktan sonra Sultan bu kez devlet adamlarının en güçlüsü olan Gabras'ı göndererek barış teklifini yineledi ve İmparator sonunda Sultan'ın barış teklifini kabul etti ve anlaşmayı yazdırarak kendi eliyle teyit ve tasdik etti. Sultanın yapmış olduğu barış önerilerinin kabul edilmemesi iki ülke ordusundan da çok büyük kayıplar yaşanmasına neden oldu (Khoniates, 1995: 124, 130-131).

Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev (1192- 1196), Konya'ya girmesinin ardından, askerini ve halkın istek ve arzularını yerine getirdi, şehri mamur ve müreffeh bir hale getirdi. Bunun yanı sıra, Melik Mavrozomes'e, akrabalarına ve yakınlarına makam ve mevkilerle birlikte bağışlar ve hediyeler vererek onların da gönlünü aldı. Bu cömertlikleri karşısında, halkın kalbini ve güvenini kazandı ve insanlar onun fermanlarına itaat etmeye başladı. Sultan, Konya tüccarının zararlarını karşıladı ve onlara rütbelere göre hil'at ve nafakalar verdi. Ayrıca, Rum ülkelerindeki tüccarların geçiş ücretinden ve fazla vergilerden muaf tutulduğunu bildiren bir fermanla tüccarların gönlünü aldı (İbn Bibi, 1996: 110, 120-121). Selçuklu sultanlarının bu şekilde toplumda din ayrımı yapmadıkları pek çok örnekte görülebilir.

Selçuklu hakimiyetini sona erdiren Moğol hakimiyeti boyunca, Anadolu'daki Gayr-i Müslimlerin durumlarında fazla bir değişiklik meydana gelmedi. Moğollar din konularına kayıtsız kaldılar ve bütün dinlere karşı saygılı davrandılar. Bu nedenle Anadolu'da Selçuklu dönemindeki Müslüman üstünlüğü sona erdi. Moğolların dinî konulardaki tarafsızlığı nedeniyle bazı ayrıcalıklar kazanan Gayr-i Müslimler, İlhanlıların Müslüman olmalarının ardından bu ayrıcalıklarını yitirmeye başladılar (Cahen, 1984: 317-318).

Osmanlı Tecrübesi

Osmanlı Devleti'nde zimmîlerin hukukî statüleri, İslam hukukunun onlara yönelik kuralları çerçevesinde olmuştur. Kanunî Sultan Süleyman devrinde Şeyhülislamlık yapan Ebussuud Efendi'nin zimmîlerle ilgili fetvalarında İslam hukukuna bağlı kalındığı görülmektedir. Osmanlılar, ilk defa Hz. Ömer ile Suriyeli Hristiyanlar arasında imzalanan zimmet anlaşmalarına bağlı kalmaya özen göstermiştir. Bu anlaşmalara göre, Ehl-i Kitab olan Hristiyanlar ve Yahudiler, din değiştirmeye zorlanmaksızın İslam devleti tebaası sayılmış, can ve mal güvenlikleri sağlanmış, vicdan ve ibadet özgürlüğü verilerek İslam devleti'nin koruması altına alınmışlardır.

Zimmilerin durumları devletin güçlü veya zayıf olmasına ve verdiği imtiyazlara göre değişiklikler göstermiştir (Çiçek, 1998: 135-137).

Selçuklular gibi Osmanlılar da, kuruluşlarından itibaren, Hıristiyan toplumların kendi varlıklarını sürdürmelerine hoşgörü göstermişler ve millet sistemi içerisinde dinî temellere dayalı ayrı kimlikler oluşmasına izin vermiş ve hatta bu ayrılıkları teşvik etmiştir. Osmanlı Devleti'nde egemenlik Müslümanlarda olsa da diğer dinî unsurlar ya da bir diğer ifadeyle milletler, ayrı birer güç olarak kendilerini muhafaza etmişlerdir. Osmanlı Devleti, zimmilerin dinini değiştirme gibi bir çalışmada bulunmamanın yanı sıra, zimmiler arasında mezhep değiştirmeyi amaçlayan her türlü çalışmayı da yasaklamıştı. Örneğin, 1702 tarihli bir fermanda Katolik papazların Ermeni ve Süryani zimmileri kendi dinlerine geçirmeye çalıştıklarının anlaşıldığı ve zimmilerin bundan şikayetçi olmaları nedeniyle bu girişimin engellenerek suça iştirak edenlerin cezalandırıldıkları ifade ediliyordu (Bozkurt, 1996: 21).

Osmanlı Devleti farklı unsurları tek bir millet içerisinde birleştirmek amacıyla herhangi bir girişimde bulunmadı. Dinsel duyguların oluşturduğu ayrı kişisel ve toplumsal kimlikler, bu toplumların tek bir bütün halinde birleşmesini imkansız bir hale getirdi (McCarthy, 1995b: 5-6). Bizans'ın aksine Osmanlı Devleti farklı ırk ve dine mensup kişileri zorla kendi dinine geçirmeye çalışmamış, idare ettiği halkın gönlünü kazanmak amacıyla onlara hep hoşgörülü davranmış¹⁰⁵ ve iyi niyetini halka hissettirmiştir¹⁰⁶. İzlener bu politika sayesinde de Gayr-i Müslimler arasından pek çok kişi İslâmiyet'i benimseyerek hiçbir zorlama olmaksızın dinlerini değiştirmişlerdir¹⁰⁷. Osmanlılar, bir kavim olarak değil, bir hanedan, bir ordu, bir hakim sınıf olarak ortaya çıkmış ve bu bütün içerisinde Bizans, Slav ve Osmanlı unsurları kaynaşmıştı. Anarşiden bıkmış olan köylü sınıfı

¹⁰⁵ Osmanlı Devleti'nin diğer dinlere karşı hoşgörüsünü ortaya koymak için şu olaya değinmek yerinde olacaktır. 1354 yılında Osmanlılara esir olan Selanik başpiskoposu Grigorios Palamas, yazdığı mektuplarda, bazen kendi girişimleriyle, bazen de Müslümanların girişimleriyle yapmış olduğu dinî tartışmalara değinmiş ve bu tartışmaların hoşgörü ve uzlaşma havasında geçtiğinden söz etmiştir. Osmanlı devlet adamları ve uleması İslam'ın ve Hıristiyanlığın üstün taraflarını tartışmaya her zaman hazır ve açık olmuşlardı. Michel Balivet, "Açık Kültür ve 14. Yüzyıl Osmanlı Kentlerinde Dinler arası İlişkiler", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. Elizabeth A. Zachariadou, İstanbul, 2000, s. 2.

¹⁰⁶ Türkler, kendi hakimiyetlerinde 1000 yıl yaşamış olan Mısır ve Ortadoğu, 250 yıl yaşamış olan Kuzey Afrika, 300 yıl yaşamış olan Balkanlar, Orta Avrupa ve Karadeniz'in kuzeyi ve hatta 500 yıl yaşamış olan Hint yarımadası halklarına kendi dil, din ve kültürünü empoze etmemiş, bu bölgelerin kaynaklarını yine bu bölgelerin toprakları için kullanmıştır. Abdulkadir Yuvalı, "Osmanlı Devleti'nde Bir Arada Yaşama Sanatının Tarihi Temelleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, c. 1*, Kayseri, 2007, s. 83.

¹⁰⁷ Hatice Palaz Erdemir, Tarihî Gelişim Sürecinde İnsan Hakları ve Osmanlı Modeli, http://www.academical.org/dergi/MAKALE/9_10sayi/s9erdemir1.htm, 23/05/2005.

Osmanlı nizamına taraftardı (İnalçık, 1996: 68). Anadolu'daki Gayr-i Müslimler kendilerini sürekli küçümseyen, ağır vergiler ödemeye mecbur bırakan ve etkili olamayan Bizans korumasında olmaksızın Türkler ile anlaşmayı tercih etmişlerdir. Türkler ile Monofizitler ve Ermeniler arasındaki işbirliği nedeniyle Bizans bu dinlere bağlı olup İstanbul'da yaşayan kimselerden öç almaya başladı. Bu da Gayr-i Müslim halkı Türklere daha da yakınlaştırdı ve kaynaşmayı hızlandırdı (Cahen, 1984: 204-205).

Osmanlı Devleti, kişileri gruplandırırken etnik kökenlerine bakmamış, onları din ve mezhep kıstasına göre dikkate almıştır. Yani Türk, Rum, Arap olarak değil, Müslüman, Yahudi, Hıristiyan olarak bir sınıflandırma yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nde bu grupların her birine millet¹⁰⁸ denirdi. Osmanlı Devleti'nin millet sistemi içerisinde yüzyıllarca birbirinden çok farklı insan grupları bir arada huzur ve barış içerisinde yaşamışlardır (Bozkurt, 1992: 282-283). Osmanlı millet sistemi, Osmanlı cemiyetinin özgün içtimai kültürel ortamında gelişen, kendine özgü teşkilatlanmasıdır. Sömürgeci ya da feodal devletlerin bünyesindeki azınlıkların durumlarıyla Osmanlı Devleti'ndeki durumu benzeştirmek mümkün değildir. Osmanlı millet sistemi, Osmanlı Devleti bünyesinde toplu olarak yaşamayan veya dil birliği olmayan unsurların da dinî kimliklerini korumalarını sağlamıştı. Buna karşılık Osmanlı kimliği salt bir Müslüman kimlik değil, Türklüğün ağır bastığı bir Müslümanlıktı. Türkler dışındaki Müslüman gruplar dil olarak intibak ettikleri ölçüde Osmanlı-Türk olmaktadır (Ortaylı, 1999: 84-85).

Osmanlı Devleti'nde Orta Asya'dan gelen gelenekler, İslâmî pota içerisinde eriyerek bir Osmanlı kimliği oluşturmuştur. Bu kimliğin içerisinde imparatorluk bünyesindeki tüm topluluklar birbirinden bağımsız unsurlar olarak bulunmaktaydı. Bu unsurları kaynaştıran unsur ise Türklere has karakter ve vasıflar ile İslâm'ın kazandırdığı temasuh, tevazu ve vakârdı. Temasuh, medeniyeti kuran toplumun kendine benzemeyenlere karşı yaklaşımıdır. Bu mânâda Osmanlı idaresinin temel prensibi her toplumun inanç ve değerlerine saygı göstermek ve devlet düzenine zarar vermediği müddetçe diledikleri gibi örf ve adetlerini sürdürmeleri konusunda müsamaha göstermekti (Ünal, 2002: 56-57).

¹⁰⁸ "Millet" terimi Osmanlı anlayışında özel bir anlam taşımaktaydı. Kuran'dan kaynaklanıyordu ve din anlamına geliyordu. Osmanlılar bu terimi, dinî toplulukları ve imparatorlukta ulusları belirtmek için kullanılıyordu. Osmanlı Millet sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Azmi Özcan, "The Millet System in the Ottoman Empire", *Monbusho International Symposium International Area Studies Conference, Islam in the Middle Eastern Studies: Muslims and Minoritic, Konferansa Sunulan Bildiriler*, 20-22 January 1998, Osaka, s.1-7.

Anadolu'nun Türkler tarafından ele geçirilmesi, Ortodoks Hıristiyan nüfusun büyük bölümü ile Müslüman Türklerin yer değiştirmesine sebep oldu. Osmanlı idaresindeki yüzyıllar boyunca İslâmiyet'e geçiş Anadolu'daki Müslüman nüfusu perçinlemiştir. Buna karşılık Anadolu, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Müslüman ve Gayr-i Müslim topluluklar karışımı olarak kalmıştır (McCarthy, 1995: 3).

Osmanlı Devleti, İslamiyet ile Hıristiyanlık arasındaki sınırda doğan bir devlettir. Osmanlılar, yüzyıllar boyunca, sınır çatışmalarının yarattığı gergin bir ortamda, Bizanslılar ile dostluk içerisinde birlikte yaşamışlardır. Bu iki unsurun her yönde birbirlerini etkilemesi kaçınılmazdı bu nedenle iki tarafta da savaş taktik ve silahların taklidi, din değiştirme, tutsaklarla evlilik gibi olaylar görülmekteydi. Rum annelerden meme emen çocukların ve ilk yıllarda Müslümanlığı kabul eden asil Rum ailelerinin sayısı az değildi (Lewis, 2004: 43). Bu nedenle bu iki millet arasında dostane ilişkiler olması kaçınılmazdı. Daha Osman Bey döneminden itibaren, Gayr-i Müslimlerle dostane ilişkiler kurulmaya başlanmış ve Osmanlıların adalet ve hoşgörüsü görülmeye başlanmıştır. Osman Bey döneminde Bilecik tekfuru ile dostane ilişkiler kurulmuştu. Osmanlılar yaylaya gidecekleri zaman emanetlerini Bilecik hisarında bırakırlar, döndükleri zamanlarda da peynir, yağ, kaymak, halı, kilim gibi hediyeler getirirlerdi. Osman Bey, bölgeye geldiklerinde Bilecik tekfurunun kendilerine iyi davranmış olması nedeniyle onlara karşı hürmet gösteriyordu. Aralarında hiçbir geçimsizlik olmazdı. Osman Bey'in Eskişehir'de kurduğunu pazarlara Gayr-i Müslimler de gelerek ticaret yaparlardı. Hatta Gayr-i Müslim kadınlar bile gelirler, güvenli bir şekilde alışveriş yaparlardı ve giderlerdi (Atsız, 1992: 20).

Osmanlı devlet adamlarının hak ve adalete dikkat eden üstün ahlak sahibi kimseler olması, Osmanlıların kısa sürede beylikten büyük bir imparatorluğa geçişinde önemli bir rol oynadı. İlk Osmanlı hükümdarlarının fethettikleri yerlerde Müslüman- Gayr-i Müslim ayrımı yapmamaları ve adalet ve hoşgörüyle hükmetmeleri, Gayr-i Müslimlerden birçok kimsenin kendi istekleriyle Osmanlı Devleti'nin hizmetine girmesine ve hatta dinlerini bile değiştirerek Müslüman olmalarına neden olmuştur. Daha Osman Bey zamanından itibaren Osmanlıların fethettikleri yerlerdeki hoşgörülü ve âdil uygulamaları neticesinde başka yerlerden de baskı altındaki Gayr-i Müslimler gelmeye başladı (Başar, 2005: 336-337).

Osmanlı Devleti, fethettiği yerleri istimalet politikası ile devlete meylettirecek şekilde yumuşak bir rejim uyguluyordu. Orhan Bey

döneminde Bursa'nın fethinden sonra¹⁰⁹, bu bölge halkının can ve mal güvenliği sağlanmış ve zarara uğramaları engellenmiştir (İnalçık, 1967: 54). Orhan Bey döneminde İznik'te bulunan Gayr-i Müslimler, göle balık avlamaya çıkamaz duruma gelince, Orhan Bey'e adam göndererek gelip şehri almasını ve isteyenin gitmesine izin vermesini istediler. Orhan Bey onların bu isteklerini yerine getirdi ve şehri teslim aldı. Şehrin tekfuru ve halkın bir kısmı şehri arka kapıdan terk ettiler. Halkın bir kısmı kaldı ve Orhan Bey'in bu davranışından dolayı çoğu Müslüman oldu (Atsız, 1992: 41-42).

Gayr-i Müslimlere Osmanlı yönetimi tarafından hoşgörü ile davranılmasına rağmen onlar da birtakım yasaklamalara uymak durumundaydı. Bu konuda zaman zaman bazı fermanlar yayınlanıyordu. Örneğin, 1564 tarihli bir fermanla Gayr-i Müslim kadınların tiftikten ya da *kutni* denilen bir ipek ve pamuklu karışımı kumaştan yapılmış etek giymeleri istendi. Gayr-i Müslim kadınlar çoğu yerde Müslüman kadınlar gibi giyinirdiler ancak yüzlerini örtüp örtmemeleri yöreden yöreye değişirdi. Rumeli ve İstanbul'da yüzlerinin bir bölümünü açıkta bırakırlardı, Atina'da genç kızlar peçe takar, evli kadınlar yüzlerini açık bırakırlardı. Doğu Anadolu ve Kafkaslarda yaşayan Ermeni kadınlar da Müslüman kadınlar gibi yüzlerini örterlerdi. 16. ve 17. yüzyıllarda Gayr-i Müslim kadınlar gösterişli yöresel kıyafetler giyiyorlardı ve ferace kullanmıyorlardı (Faroqhi, 2000: 124-126). Müslümanların kavuk ve ayakkabıları sarı, Ermenilerin şapka ve ayakkabıları kırmızı, Rumların siyah, Yahudilerin mavi idi. Hıristiyanların sarık sarmaları yasaktı (Bozkurt, 1996: 19-20). Bu tür uygulamalar farklı milletlerin kolaylıkla ayırt edilebilmesini sağlıyordu.

Gayr-i Müslimlere getirilen yasaklamalar gibi Müslümanlara getirilen bazı yasaklamalar da vardı. Örneğin, Müslümanların *zünnâr*, *gıyâr*, *kalensüve* gibi Gayr-i Müslimlere ait sembol kıyafetler giymeleri yasaktı. Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti Ermeni, Yahudi, Rum tebaasına bazı kıyafet düzenlemeleri yapıyordu. Bunun bir sonucu olarak bu milletler kendi kimliklerini

¹⁰⁹ Osmanlılar fethettikleri yerlerde yaşayan halkın ibadetlerine engel olmaması, bu bölgelerin halklarına vicdan hürriyeti tanımış ve kanunlarla belirlenen vergiler dışında halktan vergi alınmasını engelleyerek halkın ağır vergiler altında ezilmesini engellemiştir. Böylece de Hıristiyanların sempatisi kazanılmıştır. Osman Bey, Rum komşularıyla dostane ilişkiler kurarak onları kendi saflarına katmıştır. Hatta Bursa'nın fethinin ardından tekfurun yardımcısının şehri Osmanlı'nın daha önce fethettiği yerlerdeki rahatlığa heves ettikleri için teslim ettiklerini söylemesi de bunun bir delilidir Fahameddin Başar, , "Osmanlı Devleti'ni Beylikten İmparatorluğa Yükselten Dinamikler", *Tarihte Doğu-Batı Çatışması*, Haz. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, İstanbul, 2005, s. 337-338.

koruyabiliyorlardı ki bu düzenlemeler kendi dinlerine ters düşmüyordu (İpşirli, 2000: 168-169).

Hıristiyanların yeni kilise yapmaları yasaktı ve mevcut olanların tamiri için de sultanın izni gerekiyordu¹¹⁰. Ancak uygulamada bu kurallara riayet edilmediği görülmektedir. Bu kurallar göz ardı edilerek, Hıristiyanların yeni kiliseler inşa etmelerine bile zaman zaman izin verildi (Faroqhi, 2000: 68). Buna karşılık, Gayr-i Müslimlerin silah taşımalarına, ata binmelerine Müslüman kadınla evlenmelerine, Müslümanlara karşı şahitlik etmelerine izin verilmezdi. Hıristiyan ve Yahudilerin, çocuklarına Müslümanlara hâs isimler vermeleri yasaklanmıştır. Özellikle Osmanlı döneminde, her üç dinde de ortak olarak kullanılan Joseph (Yusuf, Yasef) ve David (Davud) gibi isimler, farklılığın belirtilmesi amacıyla farklı yazılmıştır.¹¹¹

Gayr-i Müslimlere uygulanan yasaklardan bir diğeri, onlara kamu hizmetinde ve askerlikte görev verilmemesiydi¹¹². Gayr-i Müslim erkeklerinden, askerlik hizmetinden muaf tutulmaları karşılığında cizye adı verilen bir vergi alınırdı. Zimmîlerin askere alınmaması İslâm hukukuna dayanan bir uygulamaydı. Bu kural Osmanlı bünyesindeki Gayr-i Müslimlerin Müslümanların savaşlar nedeniyle sanat ve ticaretle uğraşamamasından kaynaklanan boşluğu doldurmalarını ve Osmanlı ticaretine hakim olmalarını sağlamıştı (Bozkurt, 1992: 284-285).

Osmanlı Devleti'nin özellikle Balkanlarda uyguladığı *istimalet* politikası gereğince Rum, Sırp ve Arnavutlar asil sınıfları ve askerî zümreleri yerlerinde bırakılarak, Hıristiyan tımar-erleri olarak Osmanlı tımar sistemine sokulmuşlar ve bunun da bu toplumların bir ölçüde Müslümanlığa geçişlerinde etkisi görülmüştür. Osmanlı Devleti din konusunda müsamahalı davranmış, Balkanlarda kuşaklar boyu Hıristiyan tımar sahipleri görülmüştür. Bununla beraber Gagauz, Arnavut ve Boşnakların Müslüman olmaları da yine aynı döneme denk gelir ki, Osmanlı Devleti'nin bir din değiştirme baskısı olmamasına rağmen, bu topluluklar Osmanlı'nın hoşgörülü yönetimini benimseyerek dinlerini değiştirmişlerdir (Günay, 2003: 35).

¹¹⁰ 1577 yılında yapılan bir sayımda İstanbul'da 485 camiye karşılık 743 kilise bulunduğu ortaya çıkmıştır. Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Ankara, 2001, s. 240.

¹¹¹ Erdemir, <http://www.academical.org/dergi/makale/yahudi2.htm>.

¹¹² Osmanlı döneminde gayrimüslimlerin kamu hizmetinde çalışmalarına izin verilmezken, bu durum Selçuklular devrinde farklıydı. Ekonomik, kültürel ve bilimsel gelişmenin yoğunlaştığı dönemlerde gayrimüslimler devlet hizmetinde komutan ve memur olarak görev almış, ve hatta bazıları yüksek askerî mevkilere yükselmiştir. Yahudiler, Anadolu Selçukluları devrinde doktorluk bile yapmışlardır. İbn Bibi, *El Evamirü'l- Ala'ıye Fi'l- Umuri'l- Alaiye (Selçukname I)*, Haz. Mürsel Öztürk, Ankara, 1996, s. 345; Ercan, *a.g.e.*, s. 33.

Gayr-i Müslimlerden Müslümanlardan alınan vergiler dışında, Türk-İslâm hukukuna uygun olarak iki türlü vergi alınırdı¹¹³. Bunlardan birincisi Gayr-i Müslim toprak sahiplerinden topraklarından yararlanmayı sürdürmeleri için ve ürün üzerinden alınan haraç vergisiydi. Fetihler sırasında Gayr-i Müslimlerin ellerinde bırakılan topraklar haracı topraklar olarak adlandırılıyor ve bu topraklardan ürünün onda birinden yarısına kadar haraç adı verilen bir vergi alınıyordu. Sahipleri bu topraklar üzerinde her türlü tasarrufa sahipti, alıp satabilir, miras olarak bırakabilirlerdi. Bu toprakları Müslümanlar satın alsa bile haraç vergisi alınmaya devam ederdi (İnalçık, 1996: 23). Diğeri ise cizye vergisi idi. Bu vergi kadınlardan, yaşlılardan, sakatlardan, din adamlarından ve belirli hizmetlerde bulunanlardan alınmazdı (Bozkurt, 1992: 290).

Ceza hukuku konularında Gayr-i Müslimler de Müslümanların tabi olduğu Türk-İslâm hukukuna göre yargılanırlardı. Buna karşılık kendi din ya da topluluğuna karşı suç işleyen Gayr-i Müslimler kendi cemaatlerinin üst düzey yöneticileri tarafından cezalandırılırdı. Aferez işlemlerine ve sonuçlarına Osmanlı Devleti karışmazdı (Bozkurt, 1992: 289).

Osmanlı Devleti'nde içki içme konusunda bazı yasaklar vardı ve bundan Gayr-i Müslimler de nasibini almışlardı. Gayr-i Müslimlerin bile her zaman her yerde açıkça içki içmelerine yasalar izin vermiyordu. Bu yasak kimi zaman sıkı kimi zaman gevşek tutuluyordu. Bazı dönemlerde elçilikler içki sağlamakta sık sık güçlükler çekiyorlardı (Faroqhi, 2000: 235-236).

Osmanlı Devleti'nde zımmiler genellikle şehirlerin kenar semtlerinde Rum, Ermeni, Yahudi mahallelerinde toplu olarak yaşarlardı ki bu durum kendi kimliklerini korumalarına katkıda bulunuyordu. Zımmilerin Müslümanlarca kutsal sayılan bazı bölgelerde yerleşmeleri fermanlarla yasaklanmıştı. Müslüman mahallelerinde oturmaları konusunda genel bir yasak olmamasına rağmen bu pek hoş karşılanmıyordu (Bozkurt, 1996: 18). 19. yüzyıla kadar Gayr-i Müslimlerin ev kültürleri Müslümanlarınkinden farksızdı. Parası yetenler yörenin üslubuna göre gösterişli evler yaptırıyorlardı. Müslümanlar ile Gayr-i Müslimlerin birbirlerine ev sattıklarına da çok kez şahit olunuyordu (Faroqhi, 2000: 179).

Osmanlı Devleti'nde sanatkar ve ilim adamlarına büyük önem verililiyordu. Müslüman sanatkarlar ve ilim adamlarının yanı sıra Hıristiyan olanlar da destekleniyordu. Fatih'in sarayında Bizanslı Hıristiyan tarihçi Kritovulos ve

¹¹³ Osmanlılar fethettikleri yerlerde eski vergi kanunlarını bir süre olduğu gibi bırakırdı. Halk eski vergilere alışık olduğundan yeni ve eski vergilerin karışması birçok sıkıntıya yol açabileceğinden dolayı bu politika uygulanıyordu. İnalçık, "Adaletnameler", s. 52

Trabzonlu bilgin Georgios resmen desteklenmişti. Yunanistan ve Sırbistan'ın bazı bölgelerinde yeni Bizans üslubunda mimarlık ve resim sanatı uzun süre varlığını sürdürdü. 18. yüzyıldan itibaren Rum kültürünün koruyuculuğunu ve destekleyiciliğini Fenerli Rum aileler üstlendiler (Faroqhi, 2000: 156).

Osmanlı vatandaşları nüfus sayımlarında mensup buldukları dinî topluluğa göre kaydediliyordu. Bu nedenle de hangi etnik gruptan olduklarını belirlemek olanaksızdı. Etnik kökeni ya da hangi dil topluluğunun üyesi olduğuna bakılmaksızın, Rum Ortodoks kilisesine bağlı bir kişi Rum, Gregoryen yada Katolik Ermeni kilisesine bağlı olanlar Ermeni'ydi. Kişinin mensup olduğu toplum bağlı bulunduğu dine göre belirlendiği için Osmanlı'nın son dönemlerine kadar Türkler, Arnavutlar, Boşnaklar ve diğer Müslüman topluluklar kendilerini sadece Müslüman olarak adlandırıyorlardı (McCarthy, 1995b, 3).

Osmanlı Devleti, çağdaşları arasında kendi dinine mensup olmayanlara en müsamahalı davranan devlettir. Osmanlı Devleti'nin çeşitli ülkelerde zulümlere uğrayan Gayr-i Müslimlere kucak açtığına sık sık rastlanmaktadır. Örneğin, İspanya'da zulme uğrayan *Sefarad Yahudileri*, 1492 yılında kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınmış ve Osmanlılar da kendilerini Selanik ve çevresine yerleştirmiştir. Selanik bu göç ve iskan hareketinin ardından büyük bir Yahudi şehri haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin kendisine sığınan farklı dinden bir topluluğa sahip çıkarak onları koruma altına alması, Osmanlı'nın hoşgörüsünü ve insan haklarına verdiği önemi açıkça ortaya koymaktadır (Ünver, 2003: 36). Osmanlı Devleti, Gayr-i Müslimlere din, vicdan ve ibadet hürriyeti tanımış, kendi geleneklerine göre oluşturulan okullarda eğitim görmelerine izin vermiş¹¹⁴ ve onları din değiştirmeye zorlamamıştır. Gayr-i Müslimlerin ibadet yerlerine, topraklarına ve mezarlıklarına dokunulmamış ve hatta Gayr-i Müslimlere tanınan serbestlik ülkede misyonerlerin etkin bir faaliyete girişmesine neden olmuştur. Gayr-i Müslimlerin din değiştirme serbestliği de vardı ancak

¹¹⁴ Osmanlı Devleti'nde her millet kendi eğitim sistemini kurmakta ve okullar açmakta serbestti ve hiçbir milletin eğitim- öğretim kurumlarına dokunulmuyor, sadece okullar ve müfredatları denetim altında tutuluyordu. Her millet, eğitim kurumlarının düzenlenmesini ve gelişmesini dinî kurumları aracılığıyla yapıyor ve nasıl bir millet diğerinin mabedine girmiyorsa aynı şekilde okullarına da girmiyordu. Eğitim için önemli bir araç olan matbaanın Osmanlı Devleti'ne girişinde bu serbestlik açıkça görülmektedir. Nitekim matbaa Osmanlı Devleti'ne ilk kez 1492 yılında İspanya'nın zulmünden kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Yahudiler tarafından, daha sonra da 1567'de Ermeniler, 1627'de Rumlar ve en son da 1727'de Müslüman Türkler tarafından kullanılmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti bünyesindeki milletlerin eğitim alanındaki serbestliğinin bir delilidir. Erdal Açıkse, "Osmanlı Eğitim Sisteminin Türk- Ermeni Toplularının Birlikte Yaşamalarına Katkısı", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, c. 11, Kayseri, 2007, s. 37-38.

Müslüman olan biri, bir daha eski dinine dönemezdi (Bozkurt, 1992: 281, 291).

Osmanlı Devleti'nin özelliği sadece uzun bir dönemi kapsamı değil, aynı zamanda hakim olduğu coğrafyadaki toplumlar üzerinde bıraktığı tesirlerdir. Orta Avrupa'dan Yemen'e, Afrika içlerinden Ukrayna bozkırlarına kadar olan geniş Osmanlı coğrafyası içinde hiçbir toplum yoktur ki Osmanlı kültürünün herhangi bir unsurundan etkilenmemiş olsun. Bu toplumlar hiç Türkçe bilmese ve Müslüman olmasa da, kimisi Osmanlı lisanından, kimisi Osmanlı nezaket ve zarafetinden, kimisi devlet idare etme kabiliyetinden, kimisi askeri disiplininden, kimisi yemek kültüründen, kimisi oturup kalkma adabından, kimisi musikisinden, kimisi mimarisinden, kimisi giyim kuşamından şöyle veya böyle etkilenmiştir (Ünal, 2002: 58).

Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan Gayr-i Müslimler devletin korumasından yararlanıyorlar ve buna mukabil Türk-İslâm hukuku temeline dayanan Osmanlı hukukuna uygun olarak yaşıyorlardı. Osmanlı devleti tarafından Gayr-i Müslimlerin konumlarını belirleyen en belirgin düzenleme Fatih Sultan Mehmet tarafından yapılmıştır. İstanbul'un fethinden sonra Fatih, Bizanslıların günlük hayatlarını, dini inanış ve vecibelerini eskisi gibi sürdürmekte serbest olduklarını bildirdi ancak Gayr-i Müslimler kendi dinî inançlarını yaşama, ibadet yerlerini muhafaza etme, kendi idarî ve hukukî işlemlerini devam ettirebilme hakkına sahip olmak için İslâm'ın mutlak üstünlüğünü kabul etmek zorundaydı¹¹⁵.

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'un fethi sırasında esir edilmiş olan Bizans donanması Baş Amiralı Lukas Notaras'ı huzuruna çağırarak, ona iyi muamele etmesi ve kendisine ve oğullarına biner akçe vererek, mal ve rütbelerini iade etmesi onun hoşgörüsü, adalet ve şefkatinin bir örneğiydi. Fatih bununla da kalmayarak, şehirde gezintisi sırasında Notaras'ın hasta olan hanımını da ziyaret etmiş ve hatırını sorarak ona teselli vermiştir (Hammer, 2007: 218-219).

Fatih Sultan Mehmet, boş bulunan Rum patrikliği makamı için Rumların eski usullerine göre seçim yapmalarını emretti. Yeni patrik de önceki patriklerin yetkilerine sahip olacaktı ve Rumlar arasındaki davaları ruhani

¹¹⁵ Halil Erdemir, Hatice Erdemir, "Osmanlı Devleti İçerisindeki Hıristiyanlar Ve Yahudiler", *Akademik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, <http://www.academical.org/dergi/makale/yahudi2.htm>, 6 Nisan 2007

meclise götürebileceklerdi¹¹⁶. Fatih döneminde Yahudiler hahambaşının başkanlığında Yahudi milleti, Ermeniler de Ermeni patrikhanesine bağlı olarak Ermeni milleti olarak gruplandırıldılar (Bozkurt, 1992: 283-285). Latinler Latin reayası olarak Galata'ya yerleştiler. Fatih Galata'ya yerleştirdiği zimmilere bir ahitname¹¹⁷ ile dinlerini diledikleri gibi yaşamalarını, mal, rızık, mülk ve namuslarının korunmasını devlet güvencesine almış ve bunların hiçbir zaman Müslüman olmaya zorlanmamasını istemiştir¹¹⁸. Fatih tarafından Gayr-i Müslim milletlere tanınan ayrıcalıklar ondan sonraki padişahlar döneminde de çıkartılan fermanlarla teyit edildi.

Otranto'nun fethiyle, Roma'nın tehdide maruz kalması nedeniyle 15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılın başlarında yazılan Hıristiyan eserlerinde, Türkler, günahkarlıkları ve ahlakî çöküntüleri nedeniyle Tanrı tarafından kendilerini cezalandırmak için gönderilmiş ilahi bir kırbaç olarak temsil edilmiştir. Bu tarz düşünceler Türk hakimiyeti altındaki Hıristiyanların zihinlerinde yer ederek özellikle Türklere esir olan Hıristiyanlar İslâm dinine geçmeleri ile ölüm arasında bir teklifle karşılaşmaları durumunda ölümü seçecekleri açıktı, ancak böyle bir teklifle hiç karşılaşmamışlar, dinlerini terk etmeleri konusunda hiç zorlanmamışlardı. Uzun yıllar esaret hayatı yaşamalarının ardından da kendilerinde İslâmî fikir ve hareketler nüfuz etmeye başlamıştır ki, Hıristiyan esirler arasında Müslümanlığa geçenlerin sayısı oldukça yüksek bir orandaydı. Ancak bu din değişikliği kendi arzularıyla olmuş, bu konuda herhangi bir baskıya maruz kalmamışlardır. Tam aksine esirlerin dinlerinin gerektirdiği gibi ibadet etmelerine izin verilmişti. Hatta kalyonlarda esirlere moral vermek ve dinî telkinlerde bulunmak amacıyla birçok papaz bulunmaktaydı (Arnold, 1982: 177-181).

¹¹⁶ Fatih'in isteği üzerine yapılan seçimlerinde Yorgi Holaryus patrik olarak seçilmiştir. Fatih, kendisinden geleneklerini korumalarını isteyerek, önceki patriklerle aynı hak ve imtiyazlara sahip olacağını bildirmiştir. Padişah patriğin Hz. Meryem Kilisesine taşınmasına izin vermiş ve ona bir dokunulmazlık beratı göndermiştir. J. Von Hammer, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, c. I*, ed. Mustafa Güçlükol, İstanbul, 2007, s. 223-224.

¹¹⁷ Fatih, Galata zimmilerine verdiği ahitnamede, din ve mezhepleri doğrultusunda ibadetlerini yerine getirebileceklerini, mal, mülk, kadın ve çocuklarının koruma altında olacağını, kendilerinin haraç vergisi ödeyerek çiftçilik yapabileceklerini, çan ve nâkûs çalmadıkları sürece kiliselerinde ayinler yapabileceklerini, yeni kilise yapamayacaklarını, kendi rızaları olmadan Müslümanlığa geçmeye zorlanmayacaklarını ve angaryadan muaf olacaklarını garanti etmişti. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul, 1990, s. 477.

¹¹⁸ Hatice Palaz Erdemir, "Tarihî Gelişim Sürecinde İnsan Hakları ve Osmanlı Modeli", http://www.academical.org/dergi/MAKALE/9_10sayi/s9erdemir1.htm, 23/05/2005.

1517 yılında Kudüs Ermeni Patriği Serkiz Karakoç, Yavuz Sultan Selim'den eskiden beri kendi tasarruflarında bulunan Kamme, Hz. İsa'nın doğduğu Beytullahim mağarası, kuzeydeki kapının anahtarı, içerde kamame kapısındaki iki şamdan ve kandilleri, Büyük Kiliseleri, Mar-Yakub, Deyr'üz zeytun, Habs'ül Mesih kiliseleri, bunlara ait vakıflar, bağlar, bahçeler aynı dine mensup Habeş, Kıbtî ve Süryânî milletleri, bunların terekeleri ve benzeri hususlarda tasarrufta bulunmaya devam etmek istediklerini bildirmiş ve Yavuz da buna müsaade etmiş ve bunlara kimsenin müdahale etmemesini istemiştir¹¹⁹. Kanunî Sultan Süleyman devrinde de, mülkî ve askerî işlere yönelik 1566 tarihli kanunnâme ile Gayr-i Müslimlerin ayrı mahallelerde iskân etmeleri ve kendilerinden birinin reisliğinde millî kanun ve geleneklerine uygun bir şekilde yönetilmelerine müsaade edilmiştir (Akgündüz, 1990: 277). Kanunî Sultan Süleyman'a atfedilen bir kanunnamede, Hıristiyan reayanın sipahi üzerine yazılmış beylik bağda üç gün angarya hizmeti görmesi zorunlu kılınmış; bunun dışında kendilerinin, atlarının ya da kağnularının zorla çalıştırılması yasaklanmıştır. Gayr-i Müslimlerden her haneden bir kişinin Sancak Beyinin hizmetine girmek ve tehlikeli yerlerde nöbet tutmak gibi bazı hizmetleri yerlerine getirmeleri durumunda, çıra ve tahta getirmek, hisar beklemek gibi hizmetlerden muaf olurlardı. Ancak Kanunî Sultan Süleyman zamanında bu konuda suiistimaller yapıldığına dair şikayetler üzerine Kanuni, durumu tespit için Nureddin Sarı Gürz'ü görevlendirmiş ve bu suiistimalleri tespit ettirmiş, ardından da adaletnameler ile bunları yasaklamıştır (İnalçık, 1967: 58, 65).

Ortodokslar (Rumlar, Sırlar, Vlahlar, Bulgarlar), Gregoryen Ermeniler, Yakubiler, Nesturiler, Roma Katolikleri (Melkitler, Lübnan'daki Maruniler, Suriye Katolikleri, Ermeni Katolik Kilisesi ve Keldaniler), Protestanlar ve Yahudiler¹²⁰ dinî konularda ve bazı idarî ve hukukî konularda özerk olan milletlerdi. Her bir milletin başında kendi cemaatleri tarafından seçilen birer dinî şef bulunurdu. Bu şefler, ömür boyu kaydıyla seçilir ve ihanet etmedikleri sürece görevde kalırlardı. Osmanlı Devleti seçilen bu şefleri birer beratla onaylar ve dinî ve hukukî yetkilerini belirlerdi (Bozkurt, 1996:

¹¹⁹ Hatice Palaz Erdemir, "Tarihî Gelişim Sürecinde İnsan Hakları ve Osmanlı Modeli", http://www.academical.org/dergi/MAKALE/9_10sayi/s9erdemir1.htm, 23/05/2005.

¹²⁰ Osmanlı hoşgörüsünden büyük ölçüde faydalanan Yahudiler, ilim alanında, devlet hizmetlerinde ve sarayda da görevler almışlardır. Osmanlı saraylarında Yahudi bilim adamlarına, mütercimlere, astronomlara ve filozoflara rastlamak mümkündür. Yahudiler arasında da İslamiyet'i benimseyerek bu dine geçenler bulunmaktaydı. Orhan Bey'in çevresinde Müslümanlığı kabul etmiş ve tefsir ve kelamda usta birçok Yahudi bilim adamı vardı. Hatta Orhan Bey, bu kişileri bir İslam- Hıristiyan tartışmasında Grigorios Palamas'ın karşısına bile çıkarmıştır. Balivet, a.g.m., s. 5

29). Cemaatleri tarafından seçilen ve Osmanlı Devleti tarafından onaylanan bu şefler de yetkileri doğrultusunda cemaatlerini yönetirlerdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülüş ve kopuş sürecinin 18. yüzyılda başlamasına rağmen imparatorluk bünyesindeki Gayr-i Müslimler 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar kendilerini Osmanlı olarak tanımlamaya devam ettiler. Bunun yanı sıra 19. yüzyılda Lübnanlı Maruniler, Suriyeli Hıristiyanlar ve ayrı bir Katolik cemaati oluşturmak için Vatikan nezdinde girişimlerde bulunan Ermeniler gibi bazı Gayr-i Müslim topluluklar, kendilerine yeni bir kimlik aramaya başladılar. Bu dönemde, Amerikalı misyonerler, Osmanlı Hıristiyanlarına Protestanlık adıyla yeni bir seçenek sundu. 18. yüzyılda mezheplerini değiştiren Suriyeli Hıristiyanlar gerek Avrupa ile ilişkileri ve gerekse azınlıklar arasındaki dayanışma sayesinde ticarete başarılı oldular. Ancak Osmanlı kültüründen Avrupa kültürüne doğru bu yönelme bazı çelişkileri de beraberinde getirdi (Faroqhi, 2000: 297).

Sultan II. Mahmûd'un (1808-1839) saltanatı sırasında Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan Gayr-i Müslim halklar, Fransız ihtilalinin getirdiği milliyet, hürriyet ve eşitlik gibi kavramların etkisi ve Avrupalı devletlerin kışkırtmaları neticesinde bağımsızlık talebiyle isyanlar çıkarmaya başlamışlar ve Osmanlı Devleti, 1803 Karayorgi ve 1821 Mora isyanları ile uğraşmak durumunda kalmıştır. 1829 yılında Yunanistan'ın bağımsızlığını kabul etmek zorunda kalan Osmanlı Devleti, Eflak ve Boğdan Beylikleri ile Sırbistan'a özerklik vermeye de mecbur kaldı. Durumun vahametinin farkına varan II. Mahmûd, dinî gerekçeler ile bağımsızlık isyanlarının çıkarılmasına engel olmak için "Ben Müslüman'ı camide, Hıristiyan'ı kilisede, Musevî'yi de havrada fark ederim. Aralarında başka fark yoktur. Hepsinin üzerinde muhabbet ve adaletim aynıdır ve hepsi hakiki evladımdır" demiş; ancak bu sözler Balkanlardaki milletlerin milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'ndeki yıkıcı sonuçlarını önlemeye yetmemiştir (Bozkurt, 1996: 41).

3 Kasım 1839'da Gülhane meydanında okunan irade-i seniyye yani Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nde kopma noktasına gelen toplum bağlarını kuvvetlendirmek amacıyla ortaya çıkmıştır. Tanzimat Fermanı her ne kadar Sultan Abdülmecid döneminde ilan edilmiş olsa da, bu fermanı sadece onun dönemiyle özdeşleştirmek de doğru bir yaklaşım olmaz. Bu ferman özellikle Sultan II. Mahmut döneminden itibaren toplum bağlarını kuvvetlendirmek amacıyla yapılan girişimlerin bir devamı niteliğindedir. Fermanla Avrupalı devletlerin baskıları altında, Osmanlı Devleti bünyesindeki Fransız ihtilalinin getirdiği milliyetçilik fikirlerinin büyük

ölçüde etkilemeye başladığı¹²¹ Gayr-i Müslimlerle Müslümanların bir arada yaşayabilecekleri bir ortam oluşturulmaya çalışıldı. Ancak fermanla Müslümanlar açısından bir yenilik olmamakla birlikte, Gayr-i Müslimler açısından bu eşitliğin nasıl sağlanacağı, Hıristiyan halk arasındaki yasal ilişkilerin bir anayasa ile belirlenmemiş olması nedeniyle açık değildi (Küçük, 1985: 17).

Tanzimat Fermanı ile birlikte, Müslim- Gayr-i Müslim halkların can, mal, ırz ve namus koruyuculuğu, Osmanlı sultanlarından alınarak kanun güvencesi altına alınmıştır. Fermanın özünün uygulamaya nasıl koyulacağı belirtilmemiş olduğundan Avrupalı devletler fermanın uygulanmasında denetleyici rolü üstlenmeye başlamışlar ve bu devletlerin baskıları sonucu da 17 yıl sonra 1856 yılında Islahat Fermanı adıyla anılan ikinci bir belge daha yayınlanmıştır (Berkes, 1996: 214-216).

Sadece zimmîlerin hukukî statülerinde, dinî ve sosyal yaşamlarında değişiklikler öngören (Bozkurt, 1996: 55) Islahat fermanı, Müslüman-Hıristiyan eşitliği konusunda cizyenin kaldırılmasını, Hıristiyanların da askere alınmalarını, kimsenin dininin zorla değiştirilemeyeceğini ve din değiştirenlerin cezalandırılmayacağını öngörüordu. Fermana göre; Gayr-i Müslimlere hakaret içeren ifadeler kullanılmayacak, mahkemelerde kendi kitapları üzerine yemin ettirilerek tanıklıkları kabul edilecekti (Berkes, 1996: 216-217). 1856 fermanıyla Gayr-i Müslimlere üç önemli reform vaat edilmişti. Bunlardan ilki Vilayet ve Belediye meclislerinde Müslüman ve Gayr-i Müslim üyelerin makul miktarlarda bulunması, ikincisi Meclis-i Ahkam-ı Adliye'de Gayr-i Müslimlerden de üye bulunması ve üçüncüsü Gayr-i Müslimlerin kendi meclislerinde ruhbanların yanı sıra halktan temsilciler de bulundurulmasıydı (Küçük, 1985: 19). Bu gelişmeler, Gayr-i Müslim halk arasında iki önemli gelişmeyi ön plana çıkardı. Böylece, Hıristiyan cemaatleri birer birer ulus haline gelme yoluna giriyorlar, Kilise Meclislerine ruhbanların yanında halktan da katılımın sağlanması ile kilise milliyetçiliği beslenmeye başlıyordu. Hıristiyan cemaatlerde bu süreç ile uluslaşma ve laikleşme aynı zamanda başladı. Bu cemaatlerin din, eğitim, idare, maliye ve sivil işler konularında yetkileri genişledi ve bağımsız bir devletten tek farkları toprağa dayalı egemenlikleri olmaması haline geldi (Berkes, 1996: 227-228). Böylece farklı toplumları bir arada tutmak amacıyla ilan edilmiş olan iki ferman, başarısızlığa uğramış ve bu Hıristiyan devletler

¹²¹ Avrupa'da inkılap ve milliyetçilik akımları, Osmanlı Devleti bünyesindeki farklı din ve etnik kökenden halkların milli şuurlarını idrak etmesine ve gittikçe olgunlaşan Hıristiyan toplulukları için artık Türk- İslâm hukuku toplayıcı unsur olmaktan çıkarak, aksine ayırıcı bir sebep haline gelmesine neden olmuştur. Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat I*, İstanbul, 1999, s. 33.

bundan sonra bağımsızlıklarını kazanma yolunda örgütlenme ve isyanlar çıkarma yoluna girmişlerdir¹²².

Sonuç olarak söylemek gerekirse, Türk-İslâm siyasî yapısı içinde başka dinden olup Gayr-i Müslim adıyla anılan topluluklar, bu sürecin getirdiği kurumsallaşma içerisinde kendi kültürel gelişimlerini sürdürebilecek bir siyasî ve sosyo-kültürel ortama sahip olmuşlardır. Buna karşılık Türklerin bu unsurlara sağladığı toplumsal anlayış sayesinde Türk toplumu ile kaynaşan Hıristiyan ve Yahudi topluluğu, zaman içerisinde Türk kültürünü benimseyerek Türk Hıristiyanı ve Türk Yahudisi kimliğini kazanmışlardır. Gayr-i Müslimlerin Osmanlı süreci sonundaki isyanları, Avrupa Devletleri tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı, kültürel özgürlüklerinin istismar edilmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

¹²² Örneğin, Ermeni cemaatinin 1863 yılında Osmanlı hükümeti tarafından onaylanan nizamnameleri bir anayasa niteliğindedi ve Ermenilere Osmanlı Devleti bünyesinde kendi kendine yeten bir millet statüsü veriyordu. Topluluğun idari, hukukî malî ve eğitim işleriyle meşgul olan 140 üyeli Ermeni millet meclisi adeta bir parlamento gibiydi. Ermeni cemaatinin bu anayasal gelişimi onlara millet olma şuuru kazandırdı ve bu kazanımları onları 19. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı egemenliğinden kurtulma yolunda harekete geçirdi. Küçük, *a.g.e.*, s. 21.

Kaynaklar

- ABADAN, Yavuz, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat I*, İstanbul, 1999.
- ABÛ'L-FARAC, Gregory, *Abû'l-Farac Tarihi, c. 1*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1999.
- AÇIKSES, Erdal, "Osmanlı Eğitim Sisteminin Türk- Ermeni Toplumlarının Birlikte Yaşamalarına Katkısı", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, c. II*, Kayseri, 2007.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul, 1990.
- AKSARAYÎ, Kerîmüddin Mahmud-i, *Müsâmeretü'l- Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2000.
- ARNOLD, T. W., *İntişar-ı İslam Tarihi*, Ankara, 1982.
- Âşık Paşaoğlu *Tarihi*, Haz: Atsız, İstanbul, 1992.
- BALIVET, Michel, "Açık Kültür ve 14. Yüzyıl Osmanlı Kentlerinde Dinler arası İlişkiler", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. Elizabeth A. Zachariadou, İstanbul, 2000
- BAŞAR, Fahameddin, "Osmanlı Devleti'ni Beylikten İmparatorluğa Yükselten Dinamikler", *Tarihte Doğu-Batı Çatışması*, Haz. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, İstanbul, 2005.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1996.
- BOZKURT, Gülnihal, "Osmanlı Devleti ve Gayrimüslimler", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları Osmanlı İmparatorluğu Dönemi*, İstanbul, 1992.
- BOZKURT, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Ankara, 1996.
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev: Yıldız Moron, İstanbul, 1984.
- ÇİÇEK, Kemal, "Osmanlılar ve Zimmiler", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyası'nda Siyaset, Adalet ve Raiyet*, Trabzon, 1998.
- DEMİR, Mustafa, *Sivas Şehri Türkiye Selçukluları ve Beylikleri Devrinde*, Sakarya, 2005.

Mustafa DEMİR – Tufan TURAN

ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Ankara, 2001.

ERDEMİR, Halil, Hatice Erdemir, “Osmanlı Devleti İçerisindeki Hıristiyanlar Ve Yahudiler”, *Akademik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, <http://www.academical.org/dergi/makale/yahudi2.htm> , 6 Nisan 2007.

ERDEMİR, Hatice Palaz, “Tarihî Gelişim Sürecinde İnsan Hakları ve Osmanlı Model”i, http://www.academical.org/dergi/MAKALE/9_10sayi/s9erdemir1.htm, 23/05/2005.

FAROQHI, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, çev: Elif Kılıç, İstanbul, 2000.

GÜNAY, Ünver, “XV. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Kültürel Yapı, Din ve Değişme”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14, Kayseri, 2003.

HAMMER, J. Von, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, c. I*, ed. Mustafa Güçlükol, İstanbul, 2007.

İBN BİBİ, *El Evamirü'l- Ala'iyе Fi'l- Umuri'l- Alaiye (Selçukname I)*, Haz. Mürsel Öztürk, Ankara, 1996.

İNALCIK, Halil, “Adaletnameler”, *Belgeler, c. II, sayı: 3-4*, Ankara, 1967,

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1996.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Osmanlı’da Mensubiyet ve Kıyafetler”, *Osmanlı Devleti’nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, ed. Azmi Özcan, İstanbul, 2000.

JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, c. I (1300-1451)*, çev. Nilüfer Eçeli, İstanbul, 2005.

KHONİATES, Niketas, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1995.

KILIÇ, Remzi, “Osmanlı Türkiye’sinde Azınlık Okulları”, <http://host.nigde.edu.tr/~remzikilic/yayinlar/> , 06.04.07.

KILIÇBAY, Mehmet Ali, “Kimlikler Okyanusu”, *Doğu Batı*, yıl: 6, sayı. 23, Ankara, 2003.

KOMMENA, Anna, *Alexiad, Malazgirt’in Sonrası*, çev. Bilge Umar, İstanbul, 1996.

Türkiye Selçuklu Ve Osmanlı Tecrübesinde Gayr-i Müslim Kimliği

KÜÇÜK, Cevdet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda "Millet Sistemi" ve Tanzimat", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler*, Ankara, 13-14 Mart 1985.

LEWIS, Bernard (2004), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Ankara.

MCCARTHY, Justin (1995), *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, çev: Kur. Kd. Alb. İhsan Gürsoy, Ankara.

MCCARTHY, Justin (1995b), *Ölüm ve Sürgün*, Çev: Bilge Umar, İstanbul.

OCAK, Ahmet (2002), *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul.

ORTAYLI, İlber (1999), "Osmanlı Kimliği", *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, sayı: 19, İstanbul.

ÖZCAN, Azmi (1998), "The Millet System in the Ottoman Empire", *Monbusho International Symposium International Area Studies Conference, Islam in the Middle Eastern Studies: Muslims and Minoritic*, 20-22 January 1998, Osaka.

TURAN, Osman (1965), *Selçuklular Tarihi ve Türk- İslam Medeniyeti*, Ankara.

TURAN, Osman (1984), *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) (1987), Haz. Hrant D. Andreasyan, Ankara.

ÜNAL, Mehmet Ali (2002), "Osmanlı Devri Türk Kültür ve Medeniyetinin Temel Özellikleri", *Türkler c. 9*, Ankara.

VRYONIS, Jr. Speros (1971), *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization From the Eleventh Through the Fifteenth Century*, Los Angeles.

YUVALLI, Abdulkadir (2007), "Osmanlı Devleti'nde Bir Arada Yaşama Sanatının Tarihi Temelleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, c. 1*, Kayseri.